

MONOGRAFIES I RECERQUES

Aproximació a la geografia històrica i cultural dels paisatges de Catalunya *

Enric Mendizàbal Riera

UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

ABSTRACT

En aquest text es farà una presentació de com es pot analitzar una part de la identitat catalana a partir del coneixement geogràfic dels paisatges de Catalunya. Per això es començarà per una reflexió teòrica sobre el concepte "identitat". Es continuarà amb la discussió del concepte paisatge i de la seva relació amb la identitat. La tercera part és una breu anàlisi de la història de la geografia humana de Catalunya (des d'una perspectiva històrica i cultural) durant el període 1870-1939 (aproximadament) i com aquesta ha anat creant uns paisatges identitaris, per acabar amb unes reflexions generals.

Paraules clau: identitat, paisatge, geografia, Catalunya.

ABSTRACT

In this text will be made a presentation of how the Catalan identity can be analyzed from the geographical knowledge of the landscapes of Catalonia. Firstly, the paper will start for a theoretical reflection on the concept "identity". Secondly, will continue with the discussion of the landscape concept and its relationship with the identity. The third part is a brief analysis of the history of the human geography of Catalonia (from a historical and cultural perspective) during the period 1870-1939 (approximately) and like this has kept on creating some identity landscapes, for ending with some general reflections.

Key words: identity, landscape, geography, Catalonia.

* Aquest text ha estat elaborat dins del Grup de Geografia Aplicada (2005SGR00942), finançat per la Generalitat de Catalunya, del qual el Dr. Antoni F. Tulla Pujol és l'investigador principal.

1. Unes reflexions geohistòriques entorn de la identitat¹

Dins dels diferents corrents històrics i historiogràfics que han anat sorgint en els darrers vint-i-cinc anys, un dels importants és el de la història cultural. Aquesta aparició no es dona només en la història: també en l'antropologia o la geografia, i ha tingut tant d'èxit que ara és fàcil trobar a les lleixes de les principals llibreries del món occidental una secció d'estudis culturals. Aquesta empremta es coneix en el món anglosaxó com el *cultural turn* (Garcia Ramon, 1999; Clua i Zusman, 2002).

Un dels orígens de la història cultural és la història de les mentalitats. Simplificant molt, la història de les mentalitats és la història de les visions i de les cosmovisions del món, segons el grup social al qual pertanyen els individus que s'analitzen (Vovelle, 1985). Per aquesta raó, la identitat de cadascuna de les persones que viuen en el món depèn d'aquestes «mentalitats» que fan tenir una «cosmovisió» del món i de si mateixes diferent de les altres persones i grups socials.

Qualsevol identitat té un esdeveniment fundador: esdeveniment que, en tant que inicial, no té passat però sí que té molt futur, ja que és a partir d'aquest esdeveniment inicial que estudiarem tot el procés que ha succeït després per tal de crear la identitat actual. A partir de l'esdeveniment fundador *justificarem* les actuacions del present.

Entre els llibres relativament recents que tracten de la creació de les identitats a partir de la memòria i les tradicions, el coordinat per Cardim (1998) suggereix que la construcció, fixació i preservació de la memòria és un procés de construcció de les imatges del passat mitjançant la paraula escrita (els textos) i les arts visuals (sobretot el dibuix i la pintura). En aquest llibre es diu que la memòria és el conjunt de representacions —explícites i explicades— conscients sobre el passat, i produïdes pel saber històric. Així mateix, la memòria és social perquè opera amb llenguatges, conceptes, valors i nocions que no són específics només de qui recorda, sinó també dels conjunts de persones en els quals s'insereix la persona que recorda.

Es pot continuar amb la introducció del llibre editat per Hobsbawm i Granger (1983):

¹ En el moment d'acabar de redactar aquest text, he comprovat que algunes de les coses que he escrit coincideixen amb el darrer llibre publicat de Jordi Casassas Ymbert (2009).

1. Les nacions han d'inventar-se una història pròpia perquè busquen en el passat les preocupacions del present, encara que aquestes nacions no existissin en el passat.

2. En la majoria dels casos, el lligam amb el passat veritable de la gent que viu en el territori de la nacionalitat actual no és excessivament arbitrari, i en alguns casos hi ha, o es pot reivindicar que existeix, una llarga continuïtat política i/o cultural.

3. Del punt anterior es deriva la necessitat de tenir tradicions amb una llarga continuïtat, que poden ser inventades en un moment determinat. L'objectiu i la característica de les tradicions, les inventades incloses, és la invariància.

4. Les tradicions inventades pertanyen a tres tipus:

- les que estableixen i/o simbolitzen cohesió social, pertinença a grups o a comunitats;

- les que estableixen i/o legitimen institucions;

- les que tenen com a objectiu la socialització, la inculcació de creences i de sistemes de valors, de convencions, de comportament.

5. Les tradicions han d'inventar-se signes carregats, emocionalment i simbòlicament, de pertinença al club identitari: himnes, banderes, emblemes, ensenyes...

Per què tota aquesta introducció historiogràfica sobre un tema del tot conegut? Per una raó simple: perquè els paisatges formen una part important de les identitats nacionals. Fem un petit exercici: cada una de les persones que llegeixen aquest text ha de pensar cinc conceptes que la defineixin. De quin tipus seran els conceptes? Sortiran conceptes personals relacionats amb la biologia: sexe, edat, trets físics. Es diran conceptes relacionats amb la cultura: nivell educatiu assolit; bandes/tribus/grups socials dels quals es forma part; preferències de tot tipus (menjar, música...); religió i llengua... Els conceptes polítics: drete-esquerra, catalanista-espanyolista, contra/anti què-pro/a favor de què... Conceptes socioeconòmics: ric-pobre, inclòs-exclòs. Però també sortiran conceptes territorials: lloc de naixement o de residència, territori amb el qual ens identifiquem, aspectes més paisatgístics com ara urbà o rural.

La geografia cultural també estudia la identitat, i ho fa, simplificant, de dues maneres (Mitchell, 2000; Blunt, 2003; Panelli, 2004): la identitat individual, que pregunta *qui sóc*, i la col·lectiva, que pregunta *qui som*.

Aquesta darrera té una forta relació amb l'estudi dels nacionalismes des d'una perspectiva de geografia històrica (Hooson, 1994; Nadal, 1990; Nogué, 1998; Graham, 2000; Smith, 2002; Anderson, 2005).

Justament perquè per definir la pròpia identitat tenim moltes característiques, Nogué i Albet (2004) mostren el canvi fonamental entre la geografia cultural tradicional i l'actual per analitzar les identitats:

«Y es que, a diferencia de lo que pretendía la geografía cultural y regional tradicional, hoy ya no es posible trazar correlaciones unívocas y determinísticas entre espacio y sociedad: ya no es posible entender un país o una región como una pieza de territorio perfectamente delimitada, identificada exclusivamente por una única lengua, una misma historia, unas tradiciones comunes, un estado rígido. En aquel contexto sí quedaba perfectamente dibujado quién pertenecía y quién estaba excluido, quién era autóctono y quién extranjero; en el nuevo, ya no es así.»

Què suggereix el text de Nogué i Albet? I què es pot llegir en el seu capítol? Que les entitats administratives —estats, províncies, comarques...— no poden continuar sent l'únic i exclusiu marc d'estudi geogràfic, ja que són superades per dalt pels processos de globalització i de desregulació i per baix per l'explosió de les singularitats interdependents, de les localitats/llocs que són específics/únics però que resulten d'estructures més àmplies i de processos més generals/globals.

Per tot això, el *lloc* té un paper central en les anàlisis postmodernes, que són sensibles a les qüestions identitàries i comunitàries. Les identitats tenen a veure amb els llocs: per una banda, pertànyer a un lloc participa en la definició d'un mateix; per altra banda, l'espai fragmentat —per la distància— dels llocs intervé en la fabricació de les identitats.

La identitat pot ser analitzada des d'una òptica individual —els cinc conceptes que he demanat abans a les persones que em llegeixin—, però també cal tenir present que el procés de formació de les identitats contemporànies resulta ser més un procés col·lectiu que no pas individual, ja que tothom neix en un àmbit cultural determinat i en un lloc específic. Als fills i filles dels qui han emigrat, fugit i refugiat, o exiliat se'ls recorda el seu lloc d'origen mitjançant la llengua, el menjar, els costums, les fotografies dels parents, les històries, contes i llegendes, els llocs i paisatges. Però això també ho fa qui no ha migrat o s'ha exiliat.

Graham (2000) explica que la identitat col·lectiva és un fenomen complex que inclou diversos atributs, entre els quals la llengua, la cultura, el gènere, la religió, l'ètnicitat, el nacionalisme, les interpretacions del passat... i que tot això es converteix en discursos d'inclusió i d'exclusió. La identitat comprèn una varietat d'escalles geogràfiques que van des de la més local fins a la més supranacional, però que sempre suposa l'existència de l'altre.

Tot el que fa que un lloc no sigui un altre lloc —llengua, menjar, costums, fotografies de parents, mites i llegendes, paisatge, relacions socials, relacions econòmiques, relacions polítiques...— inculca identitat a l'individu i al grup. Però tot individu es desplaça pel temps —envellim— i per l'espai —migració, èxode, mobilitat quotidiana, turisme...—, i això fa que el lloc d'origen es vagi transformant en un altre concepte: l'espai de vida. Així, la identitat no pot ser concebuda com a monolítica i invariable, sinó més aviat com un fenomen múltiple, heterogeni i imprevisible. La identitat es construeix contínuament.

Per aquesta raó, Maalouf (1999) diu que la identitat no està feta de compartiments o zones estanques, i que no tenim diverses identitats territorials, sinó que només en tenim una, producte de tots els elements que l'han configurat mitjançant una dosificació singular que no és mai la mateixa en dues persones. Quan algú pregunta d'on som, la resposta no sempre és la mateixa, ja que depèn de qui ho pregunta i on ho pregunta: si em trobo un català en un congrés de geografia a Londres, no li diré pas que sóc espanyol, sinó que sóc del barri de Gràcia de Barcelona; però si en el mateix congrés m'ho pregunta un espanyol de Madrid, li diré que sóc català; i si m'ho pregunta un tailandès, li diré que sóc espanyol (perquè el seu coneixement de les diverses parts del regne d'Espanya seran tan desconegudes per a ell com per a mi el nom de les seves regions administratives, culturals o nacionals). He (ha) canviat la meua identitat? Segons Maalouf —i jo coincideixo amb la seva opinió—, no he (ha) canviat pas.

El sentit de territorialitat —i a partir d'aquest sentit, el localisme, el regionalisme i el nacionalisme— s'ha basat en una íntima correlació entre pertinença cultural i territorial, segons la qual tota identitat cultural és un ens estàtic i delimitat en el territori que té una perdurabilitat transmesa generacionalment. I la tautologia següent, a saber, el dret a un territori, es correspon amb una identificació cultural que és utilitzada per identificar

aquest territori, s'ha utilitzat habitualment per gran quantitat de guerres i conflictes. El nacionalisme està íntimament relacionat amb la cultura, entenent com a tal la interpretació d'una manera de pensar, sentir i creure. Hi està tan íntimament relacionat, que sovint el nacionalisme defineix quina és la cultura i la inventa (i tornem a Hobsbawm i Ranger).

En resum, el nacionalisme imposa per voluntat al poble, a la nació, la identificació amb una cultura comuna i/o compartida; i aquesta cultura compartida es construeix sobre una estructura d'artefactes i productes culturals com la història, la literatura, l'art i la geografia.

Sovint, la identificació territorial s'ha basat en la identificació cultural: el que constitueix l'essència pròpia de la identitat ha estat seleccionat i magnificat justament perquè és el que fa diferent un grup respecte d'altres grups. I d'aquí la *comunitat imaginada* (Anderson, 2005): si les tradicions inventades tenen una adequada manipulació a través dels mitjans de comunicació i de la parafernàlia de l'Estat —exèrcit, banderes, himne, a més dels representants institucionals com ara una família reial— tothom creu que la resta de la ciutadania actua de manera similar a la seva.

Les comunitats imaginades poden ser grups que comparteixen gustos, tendències i intencions encara que no estiguin en el mateix lloc/territori: un exemple ben fàcil de trobar el formen les persones simpatitzants del Barça, que s'identifiquen com a tals siguin a Barcelona o a la Xina.²

Per finalitzar, una darrera reflexió: es poden estudiar identitats individuals o de grups. Per a les identitats individuals, actualment es presta atenció a la hibridació (Whatmore, 2002), a l'intercanvi, a la barreja, que permet l'aparició de coses noves que subverteixen l'ordre establert. Per a les identitats grupals es presta atenció als processos d'assimilació (tothom qui arriba a un lloc ha d'adoptar la cultura del lloc) i els processos de multiculturalitat, que fan que hi hagi moltes cultures en un mateix lloc però sense intercanvi, cosa que fragmenta l'espai i crea guetos de base identitària.

² Un dels anuncis que ha emès la temporada 2008-2009 l'empresa cervesera Damm, patrocinadora del FC Barcelona, fa esment d'una parella que ha anat a treballar a la Xina i que per mantenir el caliu de formar part d'aquesta comunitat els enviaran una caixa de cerveses cada mes perquè puguin gaudir de la informació que rebin sobre l'equip de futbol com si estiguessin a casa: bevent cervesa Damm.

2. Paisatge i identitat territorial

Les persones que ens dediquem a fer geografia, sovint ens trobem amb una primera dificultat que suposa una important decisió: el nom *teòric* que donem a la part de la superfície terrestre que estem estudiant. Ambient, espai, lloc, medi, paisatge, regió, territori.... són paraules quasisinònimes que signifiquen gairebé el mateix, però sovint el nom que s'utilitza va associat a una manera determinada de fer geografia.

Així, les interrelacions entre societat (cultura) i la superfície terrestre (natura) no es poden tractar amb un únic concepte. El geògraf francès Georges Bertrand (2000, 2002) proposa una *caixa d'eines* per tal que, des de la geografia, es puguin treballar les interrelacions societat-superfície terrestre (cultura-natura) a partir d'una trilogia de conceptes: geosistema, territori i paisatge. El *geosistema* és un concepte naturalista que permet analitzar l'estructura i el funcionament biofísic d'una part de la superfície terrestre tal com funciona actualment, òbviament incloent el grau actual d'antropització. El *territori* és un concepte que permet analitzar les repercussions de l'organització i del funcionament socioeconòmic de la superfície terrestre considerada. El *paisatge* representa la dimensió sociocultural de la superfície terrestre considerada.³ Bertrand afirma que el paisatge és *paisatge* quan una persona mira una part de la superfície de la Terra. Per això paisatge no és un concepte científic, perquè no és un concepte teòric determinat; perquè la diversitat és difícil d'analitzar, i el paisatge és divers; i perquè el mot *paisatge* s'utilitza d'una manera confusa. Així, el paisatge és un panorama, un recurs/discurs literari on després s'aplica la ciència: el mètode cartesià que consisteix a dividir les coses en parts cada cop més petites per comprendre com funciona cadascuna. Però el paisatge s'ha de comprendre globalment i no de manera parcial, d'una manera multiescalar. El paisatge és la representació de les coses per una societat (Mendizàbal, Pèlachs i Soriano, 2007). I un dels elements importants a l'hora d'identificar la identitat nacional d'una societat, és el paisatge.

En gairebé totes les societats europees i en moltes que deriven de l'expansió europea dels darrers 300 anys, el(s) paisatge(s) ha(n) estat

³ Georges Bertrand acostuma a posar l'exemple de l'aigua: el geosistema seria el cabal d'un riu, la capacitat d'erosió, la composició bioquímica; el territori seria l'aigua per regar, per als processos industrials, per produir energia; el paisatge seria l'aigua del santuari catòlic de Lourdes, que fa miracles, o el Ganges, riu sagrat dels hinduïstes.

fonamental(s) en la creació de les identitats territorials. Si s'utilitza el concepte *paisatge* en el sentit que li dona Bertrand, els individus i les col·lectivitats se senten part d'un paisatge. Aquest sentiment «*legítim, ancestral i universal*» (Nogué, 2005) ha estat estudiat per les ja no tan noves propostes de la geografia cultural. Els nacionalismes han buscat símbols identitaris⁴ i els paisatges n'han estat un dels més abastament utilitzats. Segons Nogué (1998), el nacionalisme crea un(s) paisatge(s) arquetípic(s), transmès de generació en generació i que crea uns vincles afectius entre la població que es constitueix en comunitat, i per Nogué, el cas català serveix com a exemple paradigmàtic. El catalanisme polític ha estat àmpliament estudiat, així com els símbols en què s'ha basat (Balcells, 2008). I el paisatge n'és un de molt important: és la part de la superfície de la Terra on una comunitat *veu* l'essència territorial de la seva identitat nacional. A partir de les idees que Bertrand (2000) escriu sobre el paisatge, no és difícil entendre que el paisatge té una *realitat* sensorial, ja que es pot percebre amb els cinc sentits, però també és la construcció mental que la comunitat ha fet d'aquest paisatge.

3. Una història de la geografia catalana a través dels paisatges (c. 1870-1939)

Malgrat que no hi ha un text més o menys canònic que expliqui la història de la geografia a Catalunya, sí que hi ha alguns textos que permeten tenir una visió general d'aquest tema.⁵ Això és el que permet presentar un breu repàs del procés de creació social dels paisatges identitaris de Catalunya, a partir de la història de la geografia catalana centrada en els paisatges que geògrafs i geògrafes han estudiat des de la Renaixença fins al 1939.

⁴ A més de les obres citades de Joan Nogué, entre molts d'altres treballs, els de Bilig, 2005; Guibernau, 1997; Thiesse, 2001.

⁵ Alguns d'aquests treballs serien els de Casassas (1974, 1977, 1991), Garcia Ramon (1991), Lluch (1961), Luna i Mendizàbal (2004), Mendizàbal i Albet (2005), Nadal (1991) o Vilà-Valentí (1983, 2002). Es pot intuir una mica aquesta història de la geografia a Catalunya a partir d'un llarg recull d'entrevistes a geògrafs o quasi-geògrafs: les fetes a Josep Iglésies, Joan Vilà-Valentí, Lluís Casassas, Pilar Benejam i Antoni Tulla, que apareixen en el llibre de Garcia Ramon, Nogué i Albet (1992), juntament amb les fetes per Joan Tort i Pere Tobaruela (1999, 2002) a una quarantena d'intel·lectuals i polítics entorn de la geografia i del territori català.

Del període temporal que s'ha escollit, de 1870 a 1939, es tractaran les línies formadores de l'escola geogràfica catalana: els excursionistes, els naturalistes, els mestres d'escola, els historiadors i erudits locals, i, per acabar, els professionals *liberals* (metges, arquitectes i enginyers). Entre 1920 i 1939 es tractarà de l'impacte públic dels geògrafs catalans.

El darrer terç del segle XIX és el moment en què el catalanisme incrementa la seva importància dins els cercles culturals i polítics de Catalunya —i per extensió, Espanya. El paper de la geografia en la construcció de les identitats nacionals ha estat àmpliament estudiat; però això s'ha fet essencialment per les nacions-Estat, i aquestes s'han ocupat de difondre internacionalment les seves històries. En canvi, el paper de la geografia per crear —o recuperar— una identitat nacional de les nacions sense Estat només es coneix en àmbits limitats —i sovint, només dins la mateixa nació sense Estat estudiada (Hooson, 1994). L'educació, la cultura, les relacions internacionals i els discursos de defensa són les eines que l'aparell estatal utilitza per incrementar i enfortir la identitat nacional. La geografia espanyola, com la francesa, alemanya o britànica, rep el suport de l'aparell estatal; la geografia catalana no té suport de cap Estat, i es recolza en el suport dels cercles culturals dinàmics de la societat civil. La geografia catalana es desenvolupa entre 1870-1939 per respondre a la visió exclusivista de la geografia espanyola, que es pot deduir en els treballs de Capel *et al.* (1985), Luis (1985) i Ortega Cantero (2001), encara que no sigui aquest l'objectiu dels tres llibres citats.

L'excursionisme

Els paisatges d'un país sovint es converteixen en elements identitaris. Per això, a Catalunya, coincidint amb la Renaixença dels darrers decennis del segle XIX, va aparèixer un fort interès per conèixer el país, i les associacions excursionistes van tenir un paper cabdal per descriure i explicar què veien en els llocs d'una gran importància cultural i nacional (Iglésies, 1964; Martí Henneberg, 1994; Roma, 1996).

El Centre Excursionista de Catalunya (CEC) ha estat una institució fonamental per al desenvolupament de la geografia i la creació dels paisatges identitaris catalans. Va fer conèixer els paisatges catalans entre les elits —inicialment— i les classes més populars, justament perquè les seves

excursions no suposaven tan sols fer esport o turisme: era fer excursions científiques amb el propòsit clar de descobrir el país, i va publicar els informes de les sortides en el seu *Butlletí*. El CEC va planificar nombroses excursions i sortides a llocs d'una importància significativa cultural i històrica: el romànic del Pirineu es va convertir en l'art català per excel·lència de resultes d'aquestes excursions. Però també el monestir de Poblet (amb les tombes dels comtes de Barcelona), el Montseny o Montserrat són paisatges que s'aniran convertint en l'eix identitari del catalanisme.

Els naturalistes

A les darreries del XIX i molt al principi del XX, la geografia no existia a Catalunya com a disciplina científica, i les aproximacions al paisatge català es feien des de disciplines afins. Jaume Almera (1880) i Norbert Font i Sagué (1926), a la secció de geologia del Seminari Conciliar de Barcelona, i Odón de Buen (1905), l'introduïdor del darwinisme a Catalunya i Espanya des de la Universitat de Barcelona, van descriure el medi físic català. També cal citar el geòleg Marià Faura i Sans i botànics com Antoni de Bolòs, com a participants en la creació dels paisatges identitaris catalans.

Dins d'aquest ambient apareix el geògraf francès Marcel Chevalier, qui publica *El paisatge de Catalunya* (1928). Per Chevalier, el paisatge és un paisatge natural, on hi ha els resultats de la interrelació entre litosfera, biosfera, hidrosfera i atmosfera, i on el paper de l'ésser humà és inexistent. Chevalier escriu que cal conèixer els elements que componen el paisatge, que són la forma i el color, i quins agents han intervingut per afaïçonar-lo. Les formes exteriors són els trets de relleu, i els agents són el clima, les falles, el vulcanisme i els materials. Sense color no hi ha paisatge natural, i el color depèn de la constitució litològica del terreny, del clima i de la vegetació.

Damunt d'aquest paisatge natural, de les seves formes i colors, per Chevalier s'hi superposen els paisatges humans, que els descriu pel poblament, pels conreus i per les obres hidràuliques. Destaca, sobretot, la importància de l'evolució del paisatge humà. Al final de cada capítol que dedica als diferents tipus de paisatges naturals, hi ha una escadussera reflexió sobre el paisatge humà. De la ciutat i la indústria no en diu gairebé res al llarg de tot el llibre.

En el llibre de Chevalier hi ha una visió naturalista i ambientalista a partir de les formes i els colors per ajudar a comprendre el paisatge. Però

com que el paisatge és natural, Chevalier rebutja els aspectes qualitatius de la percepció humana: *«El paisatge no és un estat d'ànim com repeteixen sovint els ignorants; no és tampoc una cosa vaga i fugissera, la representació de la qual depèn de les impressions tingudes per l'observador»*. Chevalier mostra des d'una perspectiva científica els paisatges catalans que han estat identificats com els identitaris.

El moviment de renovació pedagògica

A gran part d'Europa, la renovació pedagògica que es basa en la pedagogia activa reemplaça la vella escola de la memorització de llistes interminables de topònims relacionats amb els accidents geogràfics, les principals ciutats, les principals regions i les principals produccions. La nova manera de fer s'adopta ràpidament a Catalunya, primer a les escoles d'elit de Barcelona però es difonen amb velocitat pels ambients obrers, especialment els llibertaris, i per altres llocs de Catalunya. Flos i Calcat (1896), Enric Casassas, Pau Vila i Pere Blasi són alguns dels mestres-geògrafs principals. La societat civil catalana creu que el coneixement del medi físic i humà és fonamental per modernitzar el sistema d'aprenentatge, però també per introduir a l'alumnat el sentiment de la identitat catalana.

Pere Blasi és una bona mostra de la renovació pedagògica de finals del segle XIX i principis del XX: utilitza la geografia per fer un ensenyament actiu, participatiu, progressista, que els seus alumnes han recordat i lloat en els treballs que li han fet de recordança. Pere Blasi va fer la *Geografia elemental de Catalunya*, llibre que va obtenir el premi de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana l'any 1916, es va publicar el 1922 i es va reeditar el 1931 i el 1935. El llibre té un text breu molt ben pensat i estructurat, i està acompanyat d'una excel·lent cartografia i una molt interessant col·lecció de fotografies. Blasi comença situant Catalunya al món, segueix per la geografia física i continua amb una geografia regional de les comarques, tot fent un mapa de comarques geogràfiques innovador. Tot seguit continua amb la geografia humana de Catalunya: les diverses divisions territorials, les comunicacions, la geoeconomia (agricultura, indústria, comerç), els modes de vida i acaba amb una visió dels països de parla catalana. El text està acompanyat per uns mapes i gràfics dibuixats per Faustí Marí, del Servei Geogràfic de la Mancomunitat de Catalunya. Mapes i gràfics permeten que l'alumnat que llegeix el llibre

tingui una localització territorial del que s'explica. Les vuit fotografies de geografia física, les vuit fotografies de les quatre capitals provincials i de quatre edificis identitaris catalans i vint fotografies de geografia humana permeten que l'alumnat pugui interpretar el paisatge que aquestes trenta-sis imatges ofereixen. Tot això ho fa des de la manera de fer geografia més actual en aquell moment: la geografia francesa de Paul Vidal de la Blache.

Blasi serveix de model, però molts altres mestres d'escola van participar activament en la vida pública local, tot publicant petites notes o treballs de divulgació de qualitat en les revistes escolars i en els diaris i setmanaris locals i regionals.

Els erudits

Una de les figures indispensables en aquest període històric són els erudits que es dediquen a recollir tota la informació possible d'un tema o d'un lloc. Forneixen de tot el material que després altres intel·lectuals utilitzen per fer obres i reflexions més generals. La feina d'aquests erudits, la majoria d'abast local, estalvia molt de temps als qui utilitzem les seves recerques. Pel que fa a Catalunya, només cal consultar la base de dades del Fons d'Història Local de la Diputació de Barcelona (<http://www.diba.es/fonshl>), amb prop de 100.000 cites, per adonar-nos de la importància —quantitativa i qualitativa— de la feina acumulada d'estudis locals.

Així, l'historiador Francesc Carreras i Candi (1909-1916?) dirigeix una *Geografia de Catalunya* en sis volums: un de general, un per cada província i un per la ciutat de Barcelona, que l'escriu el mateix Carreras i Candi. Cada volum provincial està organitzat pels partits judicials i aquests, pels municipis, i de cadascun dels municipis hi ha tota la informació que s'ha trobat. Per a un àmbit més reduït, el llibre de Pelegrí Casades i Gramatxes (1897) sobre el Lluçanès té la mateixa acumulació d'informació. Aquests erudits estableixen en els seus treballs la importància identitària amb els llocs i els paisatges.

Els professionals liberals

Pel que fa als professionals liberals, cal destacar dos grans grups. El primer el formarien els metges, els quals, amb les topografies mèdiques, fan una anàlisi socioambiental d'escala local molt interessant, ja que mostren les desigualtats socials i econòmiques de la població: la pobresa, la misèria,

la manca de coneixements i de cultura que els metges troben en determinats llocs són la causa de determinades malalties infeccioses, són els paisatges que no es volen veure i que només des del pensament progressista es volen canviar per millorar la qualitat de vida de la població empobrida (Urteaga, 1980; Prats, 1996). El treball que es fa des del moviment llibertari (Masjuan, 2000) per aconseguir una ciutat i un territori més sa està en estreta relació amb les topografies mèdiques anteriors i amb el treball d'alguns arquitectes i enginyers, que amb les seves reformes d'eixamples urbans intenten crear unes ciutats més bones per viure. La proposta de l'eixample de Barcelona d'Ildefons Cerdà (1867) seria la construcció d'un nou model de paisatge urbà, i la construcció de la xarxa de clavegueres de Barcelona proposada per Pere Garcia Faria (Diversos Autors, 1991), seria el model de l'enginyeria civil aplicada a la millora de la vida quotidiana.

El període 1920-1939

Amb els antecedents explicats anteriorment, és amb el pedagog i també geògraf Joan Palau i Vera (1917) que apareix la geografia a Catalunya. És coneguda la influència de la geografia regional francesa i americana (Herbertson i Herbertson, 1913) en aquest autor, i el seu interès per difondre la manera de fer d'aquesta nova geografia regional a Catalunya.

En aquest període cal destacar el paper de tres editorials pel que fa al desenvolupament de la geografia: Montaner y Simón, Labor i Barcino. L'editorial Montaner y Simón es caracteritzava perquè editava llibres de gran format i enciclopèdies. Per aquesta política editorial, va traduir en vint-i-dos volums la *Géographie universelle* dirigida per Paul Vidal de la Blache i Lucien Gallois, i la va publicar entre 1928 i 1955. L'encarregat inicial de l'edició en castellà va ser Pau Vila, qui va traduir els volums de les Illes Britàniques i de l'Àsia monsònica; altres traductors d'aquesta obra i en el període 1920-1939 van ser Joan Carandell, Joan Estelric, Emili Huguet del Villar, Gonçal de Reparaz, Lluís Solé Sabarís..., tots ells importants geògrafs o quasi-geògrafs. La traducció d'aquesta obra va ser important per a la difusió de la nova geografia regional francesa, ja que va arribar a l'abast del que s'anomena «gran públic» la nova manera de fer geografia, i on el concepte de paisatge era un dels fonamentals per entendre la relació entre societat i medi (Buttimer, 1980; Riudor, 1988, 1989).

L'editorial Labor va editar entre 1927 i 1943 deu volums de geografia general i dinou de geografia regional en la seva col·lecció «Labor. Biblioteca de iniciación cultural». L'interès d'aquesta col·lecció és que la majoria dels autors són alemanys, i mostren la que aleshores era l'altra gran escola mundial de geografia: l'alemanya. Malgrat que hi ha certes diferències ideològiques i polítiques entre els geògrafs francesos i els alemanys a partir de la guerra francoprussiana de 1871 i, sobretot, a partir de la Primera Guerra Mundial, la idea de paisatge cultural i natural que es troba en els llibres dels geògrafs alemanys (Krebs, 1931; Maull, 1928; Passarge, 1931) és similar a la que es pot trobar en els volums de la *Géographie Universelle* dels geògrafs francesos. Cal destacar en ambdues editorials, Labor i Montaner y Simón, la qualitat de les fotografies reproduïdes que permeten veure als lectors els paisatges descrits en el text.

Pel que fa a l'editorial Barcino, és important l'esforç que fa per publicar llibres de geografia de Catalunya seguint les noves tendències geogràfiques europees. Així, en la col·lecció «Enciclopèdia de Catalunya» hi ha una secció de geografia que coordina Pau Vila i que publica, entre d'altres textos, un parell de monografies comarcals, una sobre la Cerdanya (Vila, 1926) i l'altra sobre la plana de Vic (Reparaz, 1928), on queden reflectits els paisatges que identifiquen aquestes comarques. La mateixa editorial, en la «Col·lecció Popular Barcino», va editar en nou fascicles el *Resum de Geografia de Catalunya* de Pau Vila (1928-1936). Aquesta col·lecció va ser una mostra de com fer llibres de divulgació d'alta qualitat, en la qual van participar els principals intel·lectuals del moment (com ara Pompeu Fabra, Francesc Maspons i Anglès, Carles Riba, Antoni Rovira i Virgili o Ferran Soldevila), i en la qual els nou fascicles de Pau Vila van fer conèixer la nova geografia de Catalunya a un públic molt ampli.

Si hi ha un tema que defineix una possible escola catalana de geografia, aquest és el de l'organització territorial. Des de l'inici de la Renaixença (i abans també, però queda fora del marc d'aquest article), polítics i intel·lectuals catalans volen trobar una manera pròpia d'organitzar el territori de Catalunya que respongui a les necessitats de la població i no pas a l'organització centralista de l'Estat espanyol. Es considera que tenen el dret d'organitzar el seu espai geogràfic de la millor manera per als interessos de Catalunya. La divisió administrativa espanyola definida

durant el govern liberal de Javier de Burgos el 1833 va crear les províncies i els partits judicials amb una llei provisional que encara es manté en l'actualitat. Des de la perspectiva d'alguns catalanistes conservadors, aquesta divisió espanyola no es correspon amb la percepció que té la població local, i el catalanisme polític ha vist des d'aleshores el sistema provincial i dels partits judicials com una imposició espanyola que ha deixat de banda el sistema tradicional i identitari de les comarques, molt més connectat amb la manera de viure la identitat nacional i territorial catalana.

En els darrers quinze anys, Jesús Burgueño (1995, 1996, 2003) ha reflexionat sobre el tema de la divisió i organització territorial catalana. De la seva recerca es desprèn que en determinats moments i en determinats autors, les comarques han estat identificades amb els paisatges catalans. La influència de les noves geografies regionals que apareixen a Europa a finals del XIX i el primer terç del XX, així com la seva aplicació a la nova pedagogia, fan que el paisatge sigui un concepte molt intuïtiu que permet identificar les persones amb la part de la superfície terrestre on viuen. Justament per aquestes raons, les discussions sobre la divisió territorial de Catalunya en el període de 1920-1939 (i fins a l'actualitat) confonen constantment el que hauria de ser una divisió territorial estrictament administrativa amb els sentiments que suposa una identitat amb el paisatge.

Així, el paper de la geografia i dels geògrafs catalans en el debat de l'organització territorial ha estat fonamental. Amb la declaració de la Segona República Espanyola i la creació de la Generalitat com a govern autònom de Catalunya, el debat informal però continuat sobre l'organització i divisió territorial adquireix l'oficialitat amb la creació de la Ponència de 1931, en què geògrafs com Pau Vila, Josep Iglésies, Pere Blasi i Miquel Santaló o mestres d'escola com Manuel Galès o Felip Solé i Olivé van participar en la discussió del projecte finalment aprovat per la Generalitat del mapa de les trenta-vuit comarques i nou regions. Cal recordar que en el procés de la discussió de la Ponència, a l'inici es va decidir passar un qüestionari de tres preguntes a tots els ajuntaments catalans; les preguntes eren ben senzilles: a quina comarca pertany el municipi, a quin mercat es va i quin és el segon mercat. La pregunta de «quina comarca sou» és la que dona la visió identitària d'aquests paisatges quotidians: no surten pas les trenta-vuit comarques que va acabar proposant la Ponència, sinó prop

de vuitanta-cinc. I el tema de la delimitació comarcal i regional encara és present ara, ja que els sentiments identitaris tenen un paper tan important com aspectes molt més tècnics de lògica administrativa i territorial.

En el període 1920-1939 s'ha de tenir present el paper fonamental de Pau Vila, a qui sovint se'l considera el pare de la geografia catalana moderna. Pau Vila va ser un dels mestres interessats en la renovació pedagògica, i va veure com la geografia servia per fer pedagogia activa —i, de passada, servia per conèixer Catalunya. Després d'anar a Grenoble quan ja tenia quaranta anys i aprendre al costat de Raoul Blanchard la metodologia de la nova geografia regional francesa, en el seu retorn a Catalunya va fer una àmplia difusió d'aquesta manera de fer geografia al CEC, societat de la qual va ser president, a l'Escola Normal de Mestres, als articles que publicava regularment en la premsa catalana, sobretot a *La Publicitat*, i en la premsa local (vegeu alguns d'aquests articles periodístics a Vila, 1962-63; 1977-1978).

Pau Vila va estar molt actiu durant el període 1931-1939 i, entre moltes altres coses, va ser el president *de facto* de la Ponència de la divisió comarcal, va ser un dels vint-i-set socis fundadors de la Societat Catalana de Geografia el 1935 i en va ser el primer president,⁶ i, juntament amb Eduard Fontserè i Josep Iglésies, van intentar promoure una llicenciatura de geografia a la universitat (Solé i Sabarís, 1985). Lamentablement, tot això va acabar amb la victòria de l'exèrcit colpista de Francisco Franco en la darrera Guerra Civil espanyola de 1936-1939.

4. Reflexions finals

Quan el 1936 va començar la darrera Guerra Civil espanyola, la societat catalana ja tenia identificada i assumida la seva identitat que la feia diferent d'altres identitats, essencialment de l'espanyola. En l'apartat anterior s'ha explicat breument com des del que es pot identificar amb la paraula *geografia* s'han treballat els paisatges de Catalunya entre 1870 i 1939. I el que interessa veure ara és com han aparegut unes determinades imatges paisatgístiques en l'imaginari català. Per fer això s'utilitzaran dos

⁶ Per al paper de Pau Vila a la Societat Catalana de Geografia, consulteu la pàgina web de la SCG: <http://scg.iec.cat>

llibres: *La fesomia geogràfica de Catalunya* de Pau Vila (1937) i *Presència de Catalunya* (s.a., 1938).

Ambdós llibres tenen el mateix objectiu: donar informació i, sobretot, coneixement per lluitar contra el cop d'Estat comandat per Francisco Franco i defensar els ideals que es desprenen de la imatge col·lectiva de la identitat catalana. Ambdós llibres estan destinats a saber per a què es lluita, i estan editats per seccions de la Generalitat de Catalunya ben explícites: Comissariat de Propaganda, el primer, i Serveis de Cultura al Front, el segon.

El llibre de Pau Vila de 1937 és considerat una de les síntesis interpretatives de la geografia de Catalunya més bones. Tal com escriu Enric Lluch (1977) en la presentació de la reedició que es va fer d'aquesta obra, en aquest llibre de 47 pàgines, Pau Vila no parla dels canvis que van succeir en els darrers anys de la República. Lluch cita l'extinció de la masoveria i de la parceria, les col·lectivitzacions agràries i de les indústries en alguns llocs, la municipalització del sòl urbà, l'economia de guerra, la nova divisió territorial, els desplaçaments de població causats per la guerra... I Enric Lluch es pregunta si ho fa per «no incórrer en interpretacions precipitades i encara sense perspectiva», o per una certa «pietat envers els combatents», perquè aquests recorden una Catalunya que no saben com quedarà després d'acabat el conflicte.

Reproduïco el que va escriure Enric Lluch en la reedició de 1977:

«El resultat aconseguit per Pau Vila en La fesomia geogràfica de Catalunya en fa, a parer meu, un diminut capolavoro geogràfic i pedagògic. Tota l'escola geogràfica a la Vidal de la Blache (present ja en la 'fesomia' del títol), tota la correntia cultural del noucentisme català (féu un inventari del lèxic), tota la praxi pedagògica institucionalitzada per la Mancomunitat i represa per la Generalitat, són amagades sota la simplicitat, aparent, de l'opuscle ara reeditat. Una construcció treballada i una llarga reflexió sobre la geografia del país integren les referències al medi natural, les constatacions de sediments deixats per la història, la irrupció de la industrialització, la premonició de l'àrea metropolitana (sota el nom de 'vuit català'), en un conjunt harmònic:

*Els ulls sabien
tot el repòs i l'ordre
d'una petita pàtria.*

És per totes aquestes coses, tal vegada, que, quan l'escola a finals dels anys cinquanta s'escarrassava, impotent, a casa nostra, per capgirar la involució franquista, La fesomia geogràfica de Catalunya hi entrava discretament, dissimulada entre els manuals imperials. I que l'exemplar de la biblioteca de l'oncle enterrat ran del front, a Valdeganga, conserva des de llavors els subratllats tènues fets amb llapis per una mestra de vint anys»

Tal com s'ha explicat anteriorment del llibre de Pere Blasi *Geografia elemental de Catalunya*, el llibre de Pau Vila també té mapes, fotografies i un text breu. Tots tres tipus de llenguatge estan interrelacionats, i fan que la persona que llegeix el llibre utilitzi els tres llenguatges alhora. I les primeres paraules del text serveixen per tenir la primera idea del paisatge de Catalunya; Pau Vila escriu a l'inici del llibre:

«Catalunya és un país de muntanyes; les planes hi són escasses, i encara solen ésser trencades per turons i tossals. El muntanyam apareix com una graonada immensa. [...] Els eixos d'aquest relleu estructuren la terra catalana com un immens ventall entreobert, les barnilles del qual convergeixen vers la plana de l'Empordà, bo i enfonsant-se en el golf de Roses.»

El primer paràgraf va acompanyat d'una fotografia de l'Empordà, amb un peu de fotografia que diu: *«Paisatge de l'Empordà amb el Pirineu de lluny. Contrast de la vegetació mediterrània amb el Canigó nevat»*. Tot seguit apareix l'esquema de Lluís Solé i Sabarís del relleu de Catalunya, on queda reflectit en un mapa aquest text inicial de Pau Vila. El llibre de 1937 de Pau Vila mostra quins són els paisatges identitaris catalans des d'una perspectiva *geogràfica*, o si es vol, *científica*.

El segon llibre citat a l'inici d'aquestes reflexions finals, *Presència de Catalunya*, té uns objectius similars, però amb una metodologia diferent. A partir d'una selecció de textos d'autors catalans (vegeu la taula 1), s'identifiquen els paisatges identitaris. Les dues autores (Clementina Arderiu i Víctor Català) i els quaranta-sis autors mostren l'àmplia diversitat d'estils i de temàtica del període 1870-1939.⁷

El llibre de *Presència de Catalunya* té un índex molt simple de tres apartats: el pla i la muntanya, la mar i el port, i les ciutats. En el pla i la

⁷ La selecció és àmplia, però hi ha alguns autors que podrien aparèixer per les seves descripcions paisatgístiques i no han estat triats, com ara Eugeni d'Ors i Josep Pla.

muntaña apareixen llocs emblemàtics: Montserrat, Montseny, la Fageda d'en Jordà, els Pirineus, com també altres que s'intenten incorporar a l'imaginari català, com les terres de l'Ebre o les muntanyes de Prades i Montsant. Del litoral, apareix la costa nord de manera explícita (Costa Brava, Roses, Tossa) amb les primeres visions dels estiuejants *barcelonins*, com també les costes de ponent (de Sitges a Tarragona). Les viles i ciutats mostren també quina és la jerarquia urbana de Catalunya: Barcelona (amb diversos barris, com ara Sarrià, Poble Nou, Barceloneta o Ciutat Vella; i carrers, Paral·lel, Rambla, o llocs, el Tibidabo), Tarragona, Reus, Lleida, Girona i Solsona. De la llista només destaca Solsona pel seu poc pes demogràfic i econòmic.

Per acabar amb aquest llibre, cal destacar els dibuixos d'Enric Climent (València, 1897 - Mèxic, 1980), ja que reflecteixen el paisatge escrit en unes il·lustracions molt pensades per mostrar amb senzillesa la complexitat de la part de la superfície terrestre que s'observa: els paisatges catalans.

Taula 1. Llista dels quaranta-vuit autors que apareixen en el llibre *Presència de Catalunya*: Salvador Albert, Gabriel Alomar, Clementina Arderiu, Jaume Argelet i Garriga, Xavier Benguerel, Prudenci Bertrana, Josep M. Capdevila, Lluís Capdevila, Josep Carner, Víctor Català, Pere Coromines, Joaquim Folguera, Tomàs Garcès, Ventura Gassol, Josep Gimeno Navarro, Joan M. Guasch, Àngel Guimerà, Sebastià Juan Arbó, Guerau de Liost, Josep Lleonart, Josep M. López Picó, Marià Manent, Joan Maragall, Alfons Maseras, Magí Morera i Galicia, Narcís Oller, August Pi Sunyer, Carles Pi i Sunyer, Josep Pijoan, Alexandre Plana, Josep Pous i Pagès, Josep Puig i Ferreter, Francesc Pujols, Carles Riba, Josep Roig i Raventós, Antoni Rovira i Virgili, Joaquim Ruyra, Josep M. de Sagarra, Joan Salvat-Papasseit, Sebastià Sánchez-Juan, Joan Santamaria, Josep Sol, Ferran Soldevila, Joan Teixidor, Jacint Verdaguer, Emili Vilanova, Joan Vinyoli, Ramon Xuriguera

Al llarg del període analitzat, 1870-1939, la geografia catalana ha servit per codificar els paisatges identitaris catalans. Així, al final del període, quan el govern republicà estava perdent la guerra davant l'exèrcit colpista, dos dels llibres que es van repartir entre els soldats del front i a la reraguarda, reflectien aquests paisatges identitaris. I aquests paisatges han quedat immersos dins de la identitat catalana. Només cal veure com tota una sèrie de llibres posteriors, malgrat que siguin només per lluir en els prestatges del menjador de casa per les seves excel·lents fotografies (National Geographic Society, 1998), siguin per treballar pedagògicament amb l'alumnat de primària (Diversos Autors, 1995) o es faci des d'una presumpta postmodernitat (Gualart, 2004), l'esquema per organitzar les imatges dels paisatges és el mateix (muntanya, pla, litoral, viles i ciutats) i els paisatges triats també.

Només cal recordar dues activitats d'*El Periódico* i TV3 sobre aquest tema. L'any 2007, *El Periódico* va fer un concurs per triar les deu meravelles d'obres d'art pictòric i escultòric, obres d'arquitectura i paratges naturals de Catalunya. Hi va haver més de 77.000 vots, i les deu meravelles escollides, per ordre, van ser les següents: Montserrat, la Sagrada Família, el Pantocràtor de Taüll, els Encantats i Sant Maurici, el Palau de la Música, el Pedraforca, el recinte emmurallat de Besalú, *La persistència de la memòria* de Salvador Dalí, la Pedrera i l'amfiteatre romà de Tarragona. L'estiu de 2009, TV3 va emetre una sèrie titulada *El paisatge favorit de Catalunya*, en què alguna persona coneguda presentava un paisatge. Aquestes dues activitats periodístiques demostren la banalització de les imatges identitàries de Catalunya: els paisatges formen part de la identitat nacional catalana.

Bibliografia citada

- ALMERA, J. (1880). *Estudis geològics sobre la constitució, origen, antigüetat y pervenir de la montanya de Montserrat*. Vic: Impr. y Llibr. de Ramon Anglada.
- ANDERSON, B. (2005). *Comunitats imaginades*. València: Afers-Universitat de València.
- BALCELLS, A. (2008). *Llocs de memòria dels catalans*. Barcelona: Proa.

- BERTRAND, G. (2000). «Le paysage et la géographie: un nouveau rendez-vous». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 5, p. 57-68.
- BERTRAND, C.; BERTRAND, G. (2002). *Une géographie traversière. L'environnement à travers territoires et temporalités*. París: Éditions Arguments.
- BILIG, M. (2005). *Nacionalisme banal*. València: Afers-Universitat de València
- BLASI, P. (1922). *Geografia elemental de Catalunya*. Barcelona: Editorial Pedagògica de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana.
- BLUNT, A. (2003). «Home and Identity. Life stories in text and in person», a: BLUNT, A.; GRUFFUDD, P.; MAY, J.; OGBORN, M.; PINDER, D. [eds.]. *Cultural Geography in Practice*. Londres: Arnold, p. 71-90.
- BUEN, O. de (1905). *Nociones de geografía física*. Barcelona: Impr. Luz.
- BURGUEÑO, J. (1995). *De la vegueria a la provincia. La formació de la divisió territorial contemporània als Països Catalans (1790-1850)*. Barcelona: Dalmau.
- BURGUEÑO, J. (1996). *Geografía política de la España constitucional. La división provincial*. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales.
- BURGUEÑO, J. (2003). *Història de la divisió comarcal*. Barcelona: Dalmau.
- BUTTIMER, A. (1980). *Sociedad y medio en la tradición geográfica francesa*. Vilassar de Mar: Oikos-tau.
- CAPEL, H. et al. (1985). *Geografía para todos. La geografía en la enseñanza española durante la segunda mitad del siglo XIX*. Barcelona: Los Libros de la Frontera.
- CARDIM, P. [coord.] (1998). *A História: entre memória e invenção*. Lisboa: Publicações Europa-América.
- CARRERAS I CANDI, F. (1909-1916?). *Geografia general de Catalunya*. Barcelona: Albert Martín.
- CASADES I GRAMATXES, P. (1897). *Lo Lluçanès. Excursions a dita comarca*. Barcelona: Tipografia L'Avenç [reedició facsímil Ajuntament de Prats de Lluçanès, 1997].
- CASASSAS, LI. (1974). «Notes per l'estudi del pensament geogràfic a Catalunya», a: *Homenaje a María de los Ángeles Ferrer Sensat*. Barcelona: Instituto Infanta Isabel de Aragón, p. 117-124.
- CASASSAS, LI. (1977). *Barcelona i l'espai català. El paper de Barcelona en la formació i en l'ordenament del territori de Catalunya*. Barcelona: Curial.
- CASASSAS, LI. (1991). «La continuïtat de la geografia catalana», a: Primer Congrés Català de Geografia. I Conferències. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, p. 17-30.
- CASASSAS YMBERT, J. (2009). *La fàbrica de les idees. Política i cultura a la Catalunya del segle XX*. Catarroja: Afers.
- CERDÀ, I. (1867). *Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*. [reedició el 1968-1971,

- amb un estudi sobre «La vida y obra de Ildefonso Cerdá», i una selecció de l'annex documental i bibliografia per Fabià Estapé. Barcelona: Instituto de Estudios Fiscales].
- CHEVALIER, M. (1928). *El paisatge de Catalunya*. Barcelona: Barcino [reedició: (2004), Barcelona: Societat Catalana de Geografia].
- CLUA, A.; ZUSMAN, P. (2002). «Más que palabras: otros mundos. Por una geografía cultural crítica». *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, núm. 34, p. 105-117.
- DIVERSOS AUTORS. (1991). *Sota la ciutat. Exposició al Col·lector del Passeig de Sant Joan, Barcelona 1991*. Barcelona: Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports.
- DIVERSOS AUTORS. (1995). *Dotze paisatges catalans*. Barcelona: Brau.
- FLOS I CALCAT, F. (1896). *Geografía de Catalunya: ab las definicions propias de les tres parts ab que's divideix la Geografía en general*. [Barcelona]: Establiment Tipogràfic.
- FONT I SAGUÉ, N. (1926). *Curs de geologia dinàmica i estratigràfica aplicada a Catalunya*; revisat i ampliat per M. Faura i Sans; pròleg de la primera edició de Lluís M. Vidal. [2a ed.]. Barcelona: Impremta La Neotípia [1a ed. 1905].
- GARCIA RAMON, M.D. (1991). «Tendències recents del pensament geogràfic a Catalunya», a: *Primer Congrés Català de Geografia. II Ponències*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, p. 21-31.
- GARCIA RAMON, M.D. (1999). «Canvi o continuïtat en la geografia cultural? Notes a l'entorn de Cultural Turns/Geographical Turns (Oxford, setembre de 1997)». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 34, p. 35-40.
- GARCIA RAMON, M.D.; NOGUÉ, J.; ALBET, A. (1992). *La práctica de la geografía en España (1940-1990). Innovación metodológica y trayectorias individuales en la geografía académica española*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau.
- GRAHAM, B. (2000) «The past in place: historical geographies of identity», a: GRAHAM, B.; NASH, C. [eds.]. *Modern historical geographies*. Harlow: Longman, p. 70-99.
- GUALLART, V. [ed.] (2004) *geoCat territoris enllaçats*. Barcelona: Institut d'Arquitectura Avançada de Catalunya.
- GUIBERNAU, M. (1997). *Nacionalismes. L'Estat nació i el nacionalisme al segle XX*. Barcelona: Proa.
- HERBERTSON, A.J.; HERBERTSON, F.D. (1913). *Geografía Humana*. Barcelona: Seix y Barral, traducció de Joan Palau i Vera.
- HOBSBRAWM, E.J.; RANGER, T. [eds.] (1983). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press. [Hi ha traducció al català a Vic: Eumo, 1988].

- HOOSON, D. [ed.] (1994). *Geography and National Identity*. Oxford: Blackwell.
- IGLÉSIES, J. [dir.] (1964). *Enciclopèdia de l'excursionisme*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- KREBS, N. (1931). *Geografía humana*. Barcelona [etc.]: Labor.
- LLUCH, E. (1961). «Ciència geogràfica», a: SOLDEVILA, Ferran [dir.]. *Un segle de vida catalana*. Barcelona: Alcides, p. 328-330, 666-669, 989-994, 1493-1500 [reproduït a LLUCH, E. (2007). *Enric Lluch i Martin: l'obra escrita*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, edició a cura d'Abel Albet].
- LLUCH, E. (1977). «Presentació», a: VILA, P. (1977). *La fesomia geogràfica de Catalunya*. Barcelona: Laia.
- LUIS, A. (1985). *La Geografía en el Bachillerato Español (1936-1970)*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- LUNA, A.; MENDIZÀBAL, E. (2004). «Geography in Catalonia». *Belgeo*, núm. 1, p. 45-57.
- MAALOUF, A. (1999). *Les identitats que maten: per una mundialització que respecti la diversitat*. Barcelona: La Campana.
- MARTÍ HENNEBERG, J. (1994). *L'excursionisme científic i la seva contribució a les ciències naturals i a la geografia*. Barcelona: Alta Fulla.
- MASJUAN, E. (2000). *La ecología humana en el anarquismo ibérico. Urbanismo "orgánico" o ecológico, neomalthusianismo y naturismo social*. Barcelona: Icaria,
- MAULL, O. (1929). *Geografía del Mediterráneo griego*. Barcelona Buenos Aires: Labor.
- MENDIZÀBAL, E.; ALBET, A. (2005). «Una aproximació a la geografia als Països Catalans (1985-2005)». *Afers. Fulls de recerca i pensament*, núm. 50, p. 153-175.
- MENDIZÀBAL, E.; PÈLACHS, A.; SORIANO, J.M. (2007). «Paisajes de Cataluña: una propuesta para su descripción y análisis», a: PAÛL, V.; TORT, J. [eds.]. *Territorios, paisajes y lugares. Trabajos recientes de pensamiento geográfico*. Cabrera de Mar: Galerada-Asociación de Geógrafos Españoles, p. 539-553.
- MITCHELL, D. (2000). *Cultural Geography. A Critical Introduction*. Londres: Blackwell.
- NADAL, F. (1990). «Los nacionalismos y la geografía». *Geocrítica*, 86.
- NADAL, F. (1991). «El pensament geogràfic a la Catalunya contemporània fins als anys quaranta», a: *Primer Congrés Català de Geografia. II Ponències*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, p. 5-20.
- NATIONAL GEOGRAPHIC SOCIETY (1998). *Imatges de Catalunya*. Barcelona: Caixa d'Estalvis i de Pensions de Barcelona.
- NOGUÉ, J. (1998). *Nacionalismo y territorio*. Lleida: Milenio.

- NOGUÉ, J. (2005). «Nacionalismo, territorio y paisaje en Cataluña», a: ORTEGA CANTERO, N. [ed.] *Paisaje, memoria histórica e identidad nacional*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, p. 147-170.
- NOGUÉ, J.; ALBET, A. (2004). «Cartografía de los cambios sociales y culturales», a: ROMERO, J. [ed.]. *Geografía humana*. Barcelona: Ariel, p. 159-202.
- ORTEGA CANTERO, N. (2001). *Paisaje y excursiones. Francisco Giner, la Institución Libre de Enseñanza y la Sierra de Guadarrama*. Madrid: Caja Madrid.
- PANELLI, R. (2004). *Social Geographies. From differences to Action*. Londres: Sage.
- PALAU I VERA, J. (1917). «Estudi del paisatge». *Quaderns d'Estudi*, núm. 5, p. 492-498.
- PASSARGE, S. (1931). *Geomorfología*. Barcelona/Buenos Aires: Labor.
- PRATS, Ll. (1996). *La Catalunya rànica. Les condicions de vida materials de les classes populars a la Catalunya de la Restauració segons les topografies mèdiques*. Barcelona: Alta Fulla.
- REPARAZ (fill), G. de (1928). *La Plana de Vic*. Barcelona: Barcino [reedició a Vic: Eumo, 1982].
- RIUDOR, Ll. (1988). «La Geografia Universal de Vidal de la Blache en la geografia espanyola del segle XX». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 15, p. 141-154.
- RIUDOR, Ll. (1989). «L'herència vidaliana en la geografia espanyola». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 20, p. 21-34.
- ROMA, F. (1996). *Història social de l'excursionisme català. Dels orígens a 1936*. Vilassar de Mar: Oikos-tau.
- s.a. (1938). *Presència de Catalunya. I. La terra: el paisatge català a través dels seus poetes*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Serveis de Cultura al Front.
- SMITH, A.D. (2002). *La nació en la història*. València: Afers-Universitat de València.
- SOLÉ I SABARÍS, Ll. (1985). «Sobre la naixença i el desenvolupament de la moderna geografia catalana». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 4, p. 15-30.
- THIESSE, A.M. (2001). *La création des identités nationales. Europe XVIIIe-XXe siècle*. París: Seuil.
- TOBARUELA, P.; TORT, J. (2002). *Darrere l'horitzó. Quinze converses per descobrir Catalunya*. Barcelona: La Magrana.
- TORT, J.; TOBARUELA, P. (1999). *L'home i el territori. Vint converses geogràfiques*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- URTEAGA, L. (1980). «Miseria, miasmas y microbios. Las topografías médicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX». *Geocrítica*, núm. 29.

- VIDAL DE LA BLACHE, P.; GALLOIS, L. [dirs.] (1928-1955). *Geografia universal*. Barcelona: Montaner y Simón.
- VILA, P. (1926). *La Cerdanya*. Barcelona: Barcino [reedició a Barcelona: Empúries; 1984].
- VILA, P. (1928-1936). *Resum de Geografia de Catalunya*. Barcelona: Barcino [reedició a Barcelona: Societat Catalana de Geografia, 2003].
- VILA, P. (1937). *La fesomia geogràfica de Catalunya*. Barcelona: Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya. [Nova edició d'editorial Laia, Barcelona, 1977 amb una presentació d'Enric Lluch].
- VILA, P. (1962-63). *Visions geogràfiques de Catalunya*. Barcelona: Barcino, 2 vols.
- VILA, P. (1977-1978). *Selecció d'escrits de geografia de Pau Vila*. Vol. 1 *La Divisió Territorial de Catalunya*. Vol. 2 *Aspectes geogràfics de Catalunya*. Vol. 3 *La geografia i els seus homes*. Vol. 4 *Opinions d'un geògraf i actituds d'un ciutadà*. Barcelona: Curial.
- VILÀ-VALENTÍ, J. (1983). «Els estudis geogràfics sobre Catalunya», a: BOLÒS, M. de [dir.]. *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Geografia General **. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, p. 18-24.
- VILÀ-VALENTÍ, J. (2002). «Geografia», a: LLUÍS FONT, P. [coord.]. *Les idees i els dies. Un segle de filosofia i ciències socials als Països Catalans*. Barcelona: Proa, p. 125-168.
- VOVELLE, M. (1985). *Ideologías y mentalidades*. Barcelona: Ariel.
- WHATMORE, S. (2002). *Hybrid geographies. Natures, Cultures, Spaces*. Londres: Sage.